

**NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK 1953**

FATABUREN

NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK

1953

Redaktion:

ANDREAS LINDBLOM · GÖSTA BERG · ERIK ANDRÉN

Redaktör: Erik Andrén

Omslagsbilden visar en statyett av Gustav II Adolf, utförd i silver och emaljarbete (höjd 245 mm). Kompletterad med ett servisglas bildar den en dryckespokal av en för 1600-talet typisk art. Statyetten, som närmare behandlas på sid. 189, är en gåva av Nordiska museets vänner (inv.-nr 245 487).

Tryckt hos Tryckeri Aktiebolaget Thule, Stockholm 1953

Djuptrycksplanser från Nordisk Rotogravyr

DE "RYSKA" TRÖJORNA

av Ingegerd Henschen

Våren 1808 var händelserik för Gotland. Det var då som general Bodisco landsatte trupper på ön i slutet av april men kapitulerade inför den svenska styrka, som kom till undsättning omkring den 12 maj. Redan den 18 maj avseglade de ryska skeppen från Slite efter att ha nödgats lämna ifrån sig alla vapen.

Som ett minne och ett krigsbyte från denna tid har länge betraktats ett antal egendomliga tryckta kattuntröjor, vilka nu till största delen förvaras i Armémuseum. Fem stycken finnas i Gotlands Fornsal, tre i Bottarve hembygdsgård, och en tröja har kommit till Nordiska museet som köp år 1939 från herr Åke Malmström, Lidingö. Den köptes tillsammans med ett par lustiga tryckta buldansbyxor, bild 21.

Enligt ett meddelande 1949 av löjtnant Leijon vid förrådsförvaltningen i Tingstäde hade dessa tröjor, redovisade som "sjukvårdsmaterial", förut förvarats på Visborgs slätt men därifrån förts till Tingstäde. Överstelöjtnant Ernst Hellgren, chef för Gotlands Fornsal från 1908, var den som först ånyo uppmärksammade dem i samband med att han 1919 fått höra att de skulle försäljas. Han tillskrev Oswald Kuylenstierna om dem och var den som förordade att de borde komma till Artillerimuseum (nu Armémuseum). Det förefaller av Hellgrens brevväxling som om han haft för avsikt att föranstalta en undersökning av dem i arméförvaltningens papper, eftersom de utgavos som minnen från Bodiscos ryssar. Dock hade Hellgren sina tvivel om att de verkligen voro ryska, dels emedan inga handlingar omtalade dem annat än som "nattröjor" för sjukvården, dels emedan han av fältläkare (sedan generalfältläkare) Nordlander fått höra, att några

— i själva verket bara en — hade en stockholmsstämpel. Hellgren dog emellertid redan 1920 innan något blev åtgjort. 1924 överfördes fem av tröjorna till Gotlands Fornsal. Löjtnant Leijon trodde sig minnas att han sett ett åttiotial i Tingstäde.

Det är mycket naturligt att dessa brokiga plagg med sina många olika mönster förbryllat alla som haft dem i sin vård, och att de satt fantasien i rörelse.

En åtgärd, som egendomligt nog ej blivit vidtagen, men som låg nära till hands, då jag började på allvar undersöka deras ursprung, var givetvis att gå igenom listan på vad ryssarna verkligen tvingades att lämna ifrån sig 1808. Genom mycket välvillig och intresserad hjälp av fil. dr Alf Åberg vid Krigsarkivet kommo handlingarna därom genast fram. De ligga bland "Krigshandlingar 1808—1809, Inkomna handlingar till K. Högkvarteret: Rapport från Gottland", vilka handlingar givetvis även utnyttjats för "Sveriges krig 1808 och 1809". Inte ett ord i dessa listor om några tröjor eller andra plagg! Men väl en petnoga redogörelse för så obetydliga saker som 2 yxor, 8 luntstakar, 15 hackor osv. jämte givetvis alla kanoner, bössor, kulor och annat i vapenväg.

Nästa åtgärd blev nu att gå igenom alla handlingar angående leveranser till armén. Att året 1808 och beteckningen "sjukvård" båda kunde ha med saken att göra ledde till att början gjordes med detta år eller snarare med år 1807. Årtalet kunde ju alltid vara en uppslagsända och visade sig vara en ariadnetråd. Rådet jag fick att börja med att sätta in undersökningarna just i handlingarna från Krigskollegii Intendentsdepartement visade sig vara utmärkt. Det blev emellertid som att leta efter en nål i en höstack.

Räkenskaperna och listorna på kostnadsberäkningar, på önskvärt, beställt och kontrakterat samt på verkligen levererat material för sjukvården ha gått igenom fram t. o. m. 1820. Det blev inte svårt att av handlingarna utläsa, att situationen vid krigsutbrottet i februari 1808 var närmast panikartad och att det egentligen inte fanns någonting i ordning för soldaternas och ändå mindre för de sjukas utrustning. Den bild man får av den ohyggliga materialbristen och av det skriande behovet av både kläder, sängkläder, fältflaskor, bestick, kokkärl och allt annat, den bilden skulle ensam kunna beskrivas i en hel avhandling.

Bild 1 och 2. Detaljer av tröja. Armémuseum (inv.-nr 17 680). — Bild 3. Kläde från Näs i Dalarna. Nordiska museet (inv.-nr 93 504).

Bild 4—6. Kläden från Bergsjö, Offerdal och Delsbo i Hälsingland. Nordiska museet (inv.-nr 1308, 2 382 och 143 706).

Här må dock endast frågan om natttröjorna behandlas. Den sjuke soldatens utrustning skulle normalt bestå av två skjortor, ett par linnebyxor, en natttröja, en nattrock, två par strumpor, ett par lädertofflor och en nattmössa. Hur en soldat tog sig ut skrudad i dessa plagg visar bild 7, där sjukkläderna dock äro från flera årtionden efter finska kriget och där tröjan ersatts av en väst.

Natttröjorna skulle normalt vara av blårandigt kommisjärft, men redan i november 1808 omtalas sådana av ylle — tydligen var den vanliga väven slut för tillfället. De systematiska, ibland också osystematiska vanliga räkenskapsböckerna giva emellertid inga upplysningar om kattuntröjorna.

Men det finns en ohyggligt tjock volym Inkomna handlingar till Krigsdepartementet 1808 4/3—1809 29/3 samt Krigsförvaltningen 1809 29/3—31/12, som är den verkliga höstacken att leta i och även att finna något i. Volymen innehåller allt möjligt smått och gott, har ett absolut otillförlitligt register och en obefintlig eller ibland dubbel och ändrad paginering, och handlingarna ligga ej heller i tidsföljd. Bland utgifter för sjukhuspersedlar omtalas på ett ställe: "Hyrt Mariæbergs sjukhus på ett år, räknat från den 15 sept. 1808, ... 1200: —: —." Därefter följa utgifter för sängutrustningar osv. samt

styck

1000 nattrockar af Buldan	1: 36: —
1000 par Långbyxor	—: 36: —
1000 Natt Tröjor af Couleurt Lerft	1: 36: —
(kursiverat här)	

Här kan det troligen vara frågan om våra kattuntröjor. Kulört brukade i dåtidens terminologi ofta betyda mångfärgat.

Senare (31 okt.) omtalas bl. a. "400 st. Natt Tröjor af linne och Ylle tyger". Leveransen som helhet är typiskt oenhetlig med avseende på materialet.

Den 10 november undertecknar A. F. Kock, vars namn man ofta ser — han var uppbördsman vid Stockholms sjukhus persedelförråd — en redogörelse, som bl. a. innehåller uppgifter om betalning för vissa beklädnads- och trosspersedlar samt sjukhuspersedlar, bland annat madrasser, pölar och huvudkuddar.

Därefter kommer — äntligen! —

2000 st. natt Tröijor af Cattun, ylle och linnetyger à 1: 36: —

1000 st. (ej par) Lång byxor af couleure Lärfter . . à 1: —: —

300 st. natt Räckar af Bollsterwahr och Bulldan . . à 2: —: —

samt 750 par strumpor (av ull, bomull och tråd, alltså en blandad leverans beroende på att man inte kunde få allt av en sort) samt 1000 par lakan.

Den 30 nov. skaffas genom Kock en del trosspersedlar samt av beklädningspersedlar 50 000 alnar ordinär foderväv och 20 000 kommisskjortor, alltså en jätteleverans, en av de största som gjorts. Samtidigt komma bl. a. följande sjukhuspersedlar:

2000 st. Natt Tröijor af Cattun, Ylle och linnetyger à 1: 36: —

3500 par Lång Byxor af Couleure och randige Lerfter à 1: —: —
paret.

Här har man alltså belägg för leverans av kattuntröjor till arméns sjukvård och ett av bevisen för att de ej äro ryska. Kattun, som på 1600-talet och 1700-talets början betydde bomullstyg av alla slag, har mot 1700-talets slut och under 1800-talet alltid betydelsen tryckt tyg. Termen kan då någon enda gång felaktigt begagnas om tryckt linnetyg, men så gott som undantagslöst rör det sig om tryckt bomull.

Man vet ju ej hur många av de nu nämnda 4 000 tröjorna som voro av kattun eller av andra material som nämnas samtidigt, och det är också omöjligt att säga om de 1 000 natttröjorna av kulört lärft som tidigare omtalats höra till samma typ, ehuru det förefaller sannolikt.

1808 är det enda år som dessa kattuntröjor förekomma i handlingarna rörande leveranserna till armén. Alla följande natttröjor omtalas vara av andra material, såsom linne, lärft, buldan, tältduk eller ylle, eller också omtalas materialet över huvud taget ej, vilket säkert skulle varit fallet om de varit av så sensationell och föga standardiserad typ som kattuntröjorna. Traditionen har således pekat rätt, när årtalet 1808 knutits till dem. Men någon uppgift om att de just detta år kommit till Gotland har ej hittats. Meddelandena om ön äro mycket sparsamma. Ett memorial från befälhavaren där, baron Fleetwood, daterat Visby 1.12.1808, talar

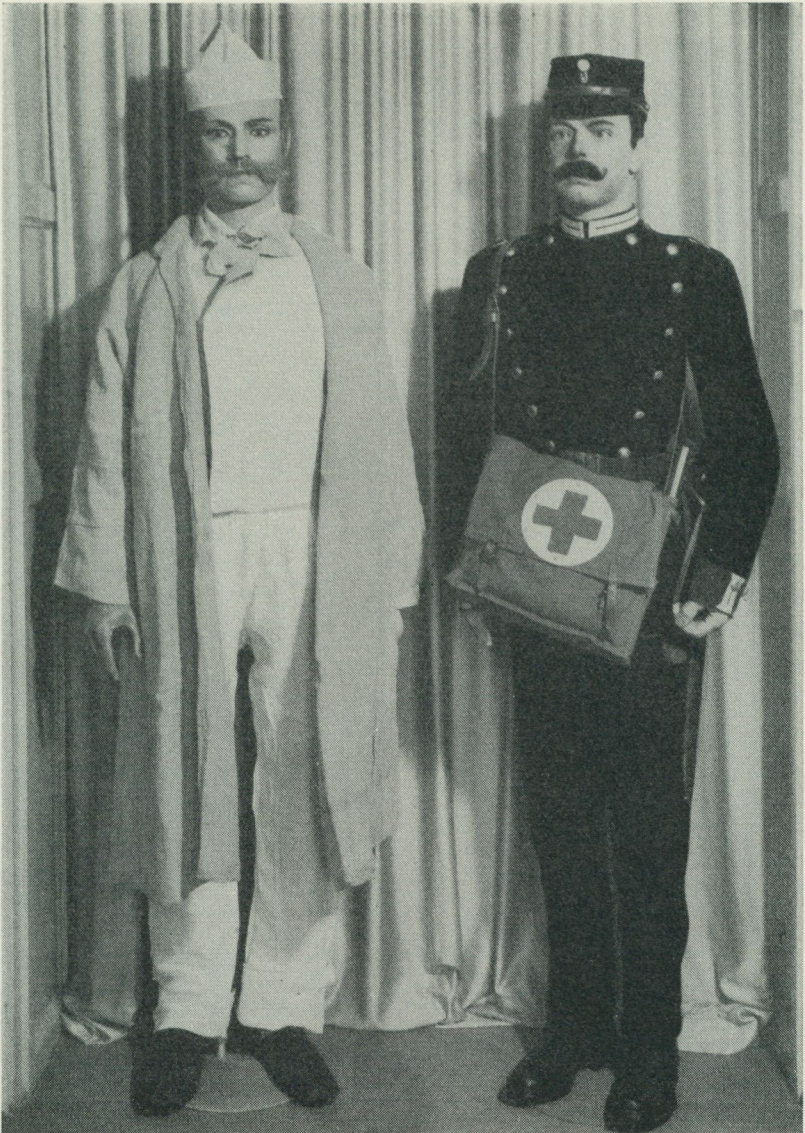

Bild 7. Sjukvårdskläder för armén från 1840—60-talen. Armémuseum.

endast om lantvärnets beklädnad och svårigheterna att få ihop mundering. 1809 omtalas en post beklädnadsutrustning för 8 trumslagare och 584 "lantvärnister" samt en del trossutrustning, som utbekommits 1808. År 1810, efter kriget, förtecknas i räkenskapernas persedelböcker (anordningsböcker) vad som skickats tillbaka till Stockholms förråd från olika fältsjukhus. Registret hänvisar till Gotlands sjukhus, pag. 329, men de sista hundra sidorna i boken äro bortrivna, så att den uppgift man där kanske kunnat få, den saknas.

Pag. 49 i samma bok har dock en uppgift som i detta fall intresserar, nämligen att från Vaxholms fästningsförråd sändes tillbaka "2 st. nya brokiga natttröjor och 83 st. brukbara dito" (okt. 1810). Flera andra poster på från olika håll återsända natttröjor av "diverse" slag kunna ju tänkas äsyfta även kattuntröjor.

Några år efter kriget börja uppgifter om bortauktionering av förslitet och odugligt material förekomma. Den 28 juli 1818 bortsåldes 55 st. tröjor av bomull och linne. De förra äro sannolikt kattuntröjor, då ju inga andra bomullströjor levererats. Ävenså försåldes vid samma tillfälle bl. a. 4 badrockar av vadmal, lika många buldansrockar, sängkläder och ett badkar av trä. Flera uppgifter meddela att man bortauktionerat smittade persedlar.

I räkenskapernas redovisning 1820 för material (anordningar) komma säkrare uppgifter om en del av kattuntröjornas öden, och rätt överraskande notiser! Enligt Kongl. (Krigs) Collegii beslut utanordnades den 14 december för Kristianstads fästningsfångar "12 st. natttröjor av kattun, brukbara", förutom 12 par nya strumpor av lakansväv, 12 brukbara nattrockar av buldan och lika många par brukbara byxor av samma material, 12 par nya ullstrumpor, 24 brukbara skjortor, 1 st. (!) brukbar kam av horn, pottor, bäcken, nattstolskittlar osv. Även åt Malmö fästningsfångar bereddes en glad jul genom att de genom samma beslut tilldelades "24*st. brukbara kattuntröjor" jämte en del andra plagg, kärl och förnödenheter. Måhända var nu förrådet av kattuntröjor slut — det bestod kanske av de tidigare återsända, se ovan — ty fästningsfångarna i Landskrona fingo natttröjor av linne, 16 st. brukbara. Till Göteborgs sjukhusförråd hade tidigare sänts bl. a. 246 reparerade natttröjor av buldan och 86 st. av halvylle.

Kanske kan man av dessa uppgifter få fram att just kattuntröjorna aldrig varit särskilt många. Gotland hade tills för några år sedan, innan de skingrades — till olika museer och till försäljning — omkring 80 st., men där kan ju ha funnits flera från början. De som sändes till Skåne voro ju bara 36. Om man räknar med att av de 55 bortsålda (ovan s. 78) var hälften kanske av kattun, får man knappt 30 st. Av de 85 från Vaxholm var det som sagt kanske samma exemplar som sedan sändes till fästningsfångarna, ehuru de ej fingo allesammans. Man kan måhända antaga att de blott voro några hundratal från början.

De från Gotland stammande tröjorna se alldeles nya och fräscha ut och verka knappast begagnade eller tvättade. Det kan ju tänkas att de inte ens kommit i bruk. Det måste ju för en sjuk basse vara rätt så eget att ligga iklädd en sådan kofta. Även de förmodligen rätt skäggiga och ruskiga fästningsfångarna torde titt sig fantastiska ut i dem.

Fasonen är också besynnerlig och vittnar om att de sytts upp i all hast: vanligen är tyget, taget på längden, endast så att säga vikt runt eller svept om kroppen, så att liksom på babytröjor inga sidosömmar — och således inga snedddningar — förekomma. Endast axlarna äro skråddade och ärmarna nödtorftigt tillskurna. Banden, som man knyter ihop dem med, äro liksom fodret av flera olika slag. Dessutom äro tröjorna mycket små och gingo väl knappast ens då på en fullvuxen karl, även om kroppslängden och staturen var klenare än nu.

När man vill söka reda ut vem som tryckt tröjorna blir utgångspunkten självfallet den med Stockholm signerade, bild 1 och 2. Den kan ej vara tryckt senare än 1808. Törs man tyda åttan vid signaturens högerkant som en årtalsbeteckning?

I varje fall gäller det ju att ta reda på vilka kattunfabriker som funnos i Stockholm vid början av 1800-talet, och vilka av dem som man möjligen kan räkna med i detta fall. Det är här att märka att trycken på alla de bevarade plaggen fullkomligt radikalt skilja sig från vad man sett tidigare här och från vad som trycktes på de gamla svenska anläggningarna, främst Sickla och Fredriksdahl, där de sengustavianska traditionerna äro fullt tydliga ehuru ofta neddämpade och en smula anemiska, och där

man dessutom endast arbetade med direkttryckmetoder ännu in på 1800-talet. Alla tröjorna äro däremot reservagetryck, en teknik som här var okänd innan de judiska kattuntryckarna — med Jakob Isak som första man, 1789 — från utlandet införde de nya metoderna och även helt nya mönstertyper. Man kan knappast se något mera olikt den sengustavianska stilen än särskilt den signerade tröjan med sin våldsamma färgskala i mörk och något ljusare manganlila, två kraftiga nyanser djuprött samt högblått, och med ett storfigurigt, rörligt mönster av uddiga eller släta blad som växa tätt och frodigt över hela ytan.

Man behöver nu inte irra gissningsvis bland de judiska kattuntryckarna. Verkmästarsignaturen, dvs. de båda inramade bokstäverna, ger en nästan löjligt enkel lösning. Man tycker sig först endast se S A, men den sista bokstaven är helt enkelt ett slags monogram: sista stapeln är ett L, A är ett A, men det nedbockade tvärstrecket däri ger med sidostaplarna bokstaven M: Levi Aron Moses Lamm, mästare på den Lammska kattunfabriken vid Blecktornet, som började trycka 1799 eller 1800. Bokstaven S betecknar L. A. M. Lamms son Salomon, som var utlärd hos fadern, blev mästare i Stockholm 1805 (ej i Norrköping, som anges i Svenska män och kvinnor) och efter faderns död, vilken inträffade den 20 mars 1808, själv mästare vid Blecktornsfabriken. Att han signerat med även faderns initialer beror säkert på att judarna ännu vid denna tid oftast använde sin fars förnamn som efternamn. Man kan nu antingen förmoda att trycket gjorts under den äldre Lamms livstid eller strax efter hans död; det kan kanske vara detsamma.

L. A. M. Lamm föddes omkring 1741 i det då danska Altona, där han hade en tapetfabrik, var 1777 anställd som mästare i Köpenhamn vid en kattunfabrik som ägdes av M. A. Henriques, samt startade egen verkstad 1785. Han avflyttade 1788 till Stockholm, där han en kort tid var mästare vid Jakob Isaks kattuntryckeri vid Marieberg, varefter han begav sig till Norrköping. Han var där i tjänst hos Jakob Marcus vid dennes kattunfabrik men blev hans kompanjon 1793. År 1799 lämnade han Norrköping och blev mästare vid sin släktings kattunfabrik vid Blecktornet.

Bild. 8. Tröja av trycket kattun. Armémuseum (inv.-nr 17 676).

Sonen, Martin Lamms farfars far, som signerat trycket, föddes under faderns köpenhamnstid. Enligt ett intyg, som jag fått skriva av i Martin Lamms arkiv, och som är utfärdat den 22 mars 1813 av rabbinen Ruben Wolf, var han född den 20 sept. 1785, medan den av Rudolf Simonis uppgjorda genealogien över släkten Lamm (i Stadsarkivet) säger att han var född den 4 okt. 1786. Han var i varje fall mycket ung då han blev mästare, emedan judiska hantverkare ej behövde gå den långa vägen med viss lärlings- och gesälltid. Hans hela förnamn var Salomon Levi. Han ändrade dock småningom Levi till Ludvig och övergick sedan till att kallas endast Ludvig. Han bodde först kvar i faderns bostad i kvarteret Åsen på Söder intill Blecktornsområdet, men inköpte 1821 egendomen Heleneborg och överflyttade dit samt dog 1857. Vid den av honom grundade fabriken på Heleneborg trycktes de

bekanta gång- och eldningsmattorna, ofta signerade av sonen August Lamm. Den övriga tryckerirörelsen var kvar vid Blecktornet.

Anledningen till att något så helt avvikande från all standardisering kunnat få levereras var naturligtvis den oerhörda materialbristen. Man fick ta vad man kunde få. Det förefaller oss nu som om fabrikerna tömt sina lager på stuvar, men man vet ju ej hur många av varje mönster som fanns från början. Det kan ha varit ganska många, så att hela räckor gått åt. Då tröjorna tillvaratogs, blev det endast en eller ett par, högst tre av varje mönster, som räddades.

I varje fall är det eget att just dessa i tröjorna använda mönster så ytterst sällan påträffas annorstädes. Men å andra sidan äro tryckta saker i museer och samlingar ofta unika i mönstren (ej i mönstertypen!) och det är snarare undantag än regel att man hittar samma mönster på flera ställen. Bland de i Göteborg tryckta yllschaletterna från en något senare tid kan man dock träffa mönster som äro relativt vanliga.

I Örebro museum finns emellertid en bindmössa (inv. 7952: 2) med foder av samma tyg som den signerade tröjan. Man kan antaga att den gjorts av en kasserad natttröja från Örebro fältlasarett, ehuru jag ej hittat någon uppgift om att detta fick just kattuntröjor — men väl andra tröjor.

Det kan ej utläsas med säkerhet ur intendenturförhandlingarna vem som levererat kattuntröjorna till armén. När persedlarna och vävstyckena, dussin och halvdussin av strumpor och liknande inte kommo i småposter, var det vanligen någon grossist som åtog sig att inte bara skaffa fram väv utan även att låta sy upp klädesplagg samt lakan, örngott och handdukar, skaffa strumpor, faltar och täcken m. m. Alla tröjorna kommo ju tillsammans i tre eller kanske bara två större poster och ha ett enhetligt utförande trots vissa olikheter. Räknar man med att det var någon av de största leverantörerna så voro dessa Fogelgren samt lärftkramhandlarna Cedermark och Hazelius. Dessa två skaffade ofta tillsammans eller också var för sig mycket stora mängder till armén år 1808. Något bevis för att de haft med kattuntröjorna att göra har jag ej hittat. Judiska köpmän hade sedan mycket

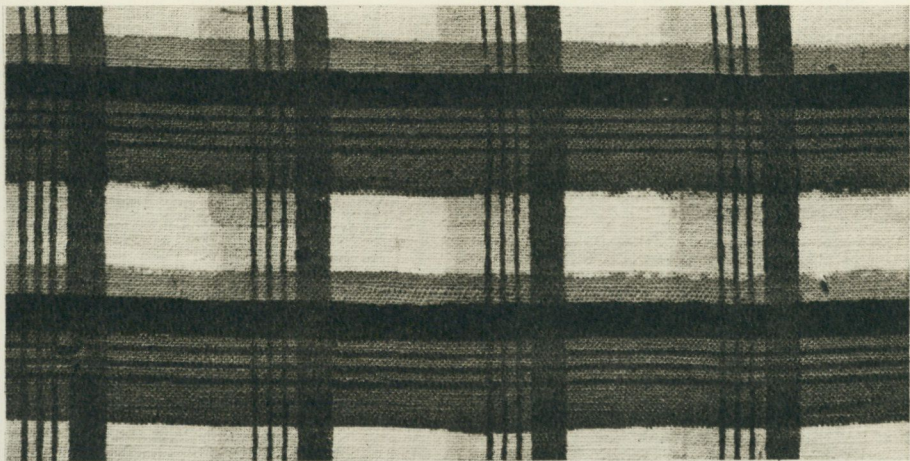

Bild 9 och 10. Tröjor, Gotlands Fornsal (inv.-nr C 1 240 och C 1 238). —
Bild 11. Tröja. Armémuseum (inv.-nr 21 248).

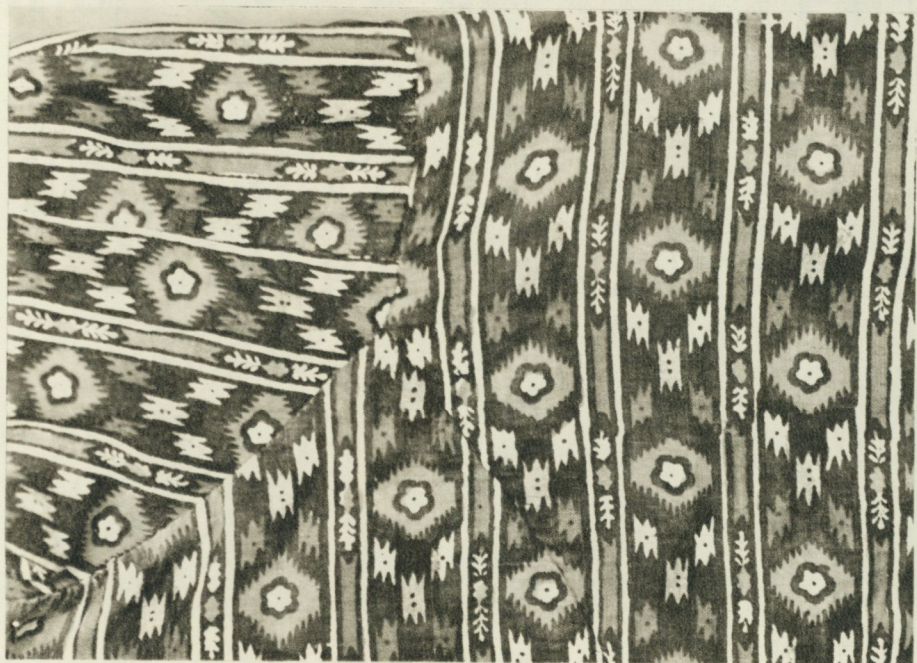

Bild 12. Tröja. Armémuseum (inv.-nr 21 229). — Bild 13. Kofta. Kalmar museum (inv.-nr 8 905). Foto M. Hofrén.

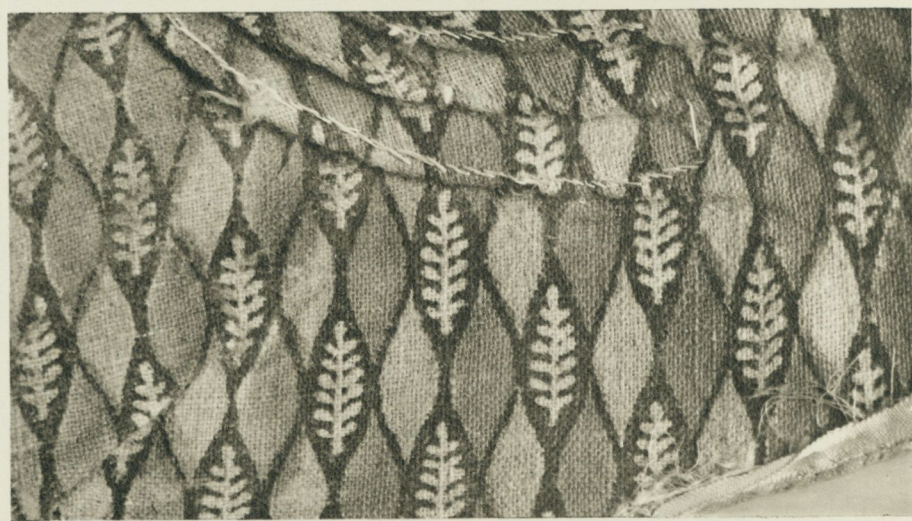

Bild 14. Tröja, Armémuseum (inv.-nr 21 248). — Bild 15. Foder till bindmössa från Värmland, Nordiska museet (inv.-nr 142 574). — Bild 16. Förklädesskoning från Gagnef, Nordiska museet (inv.-nr 93 485).

Bild 17. Tröja, Armémuseum (inv.-nr 17 671). — Bild 18. Förkläde från Rengsjö. Hudiksvalls museum (inv.-nr 1 526). Foto Moberg.

gamla tider försett härarna, även de svenska, med allehanda förnödenheter, även kläder, vilket Valentin berättar. Även under finska kriget förekomma talrika judiska köpmansnamn i räkenskaper för uniformer och sängutrustningar. Man finner där Wahren, Josef Marcus, Wesslig och Schück (en av kattunfabrikerna, dock ej ännu fullt i gång 1808), Benjamin Majjer, Hirsch Aron samt även upprepade gånger firman L. A. D. Lamm, som ägde Blecktornsfabriken. Där dessa handlande nämnas och alltså även där namnet Lamm förekommer, uppges dock blott den summa som kvitterats, inte varuslaget. Det är därför åtminstone tills vidare ej möjligt att bevisa att firman Lamm även låtit sy upp tröjorna och leverera dem direkt. Först långt senare får man veta något om firmans textilleveranser, men då rör det sig om kläde och om bomullsväv som importerats från England.

Man kan förutsätta att åtminstone många av tröjornas kattuner köptes från en och samma fabrik. Stilistiska skäl samt färgskalan och bottenytgets sort tala också för detta. Man får genom den signerade tröjans egenartade mönster en anknytning till en hel stor grupp kattuntryck, som hör ihop och där de för tröjorna karakteristiska färgerna över allt gå igen. Den signerade tröjans djupa och varma färgsammanställning återfinnes på en stor del av dessa tryck, medan en hel del av de andra inom gruppen har en ganska neddämpad skala med brunt, gult, ockra, blågrönt som dominerar. Mönstren hos dessa mindre granna tryck höra dock intimt ihop med de mera färgstarka. Båda sorternas kolorering finnes på de tröjor, som man kan våga räkna till de Lammska trycken. Till den signerade tröjan hör som sort och trycktyp en annan tröja, bild 8, med ganska avvikande mönster, där dock bladkonturer och innerteckning visar släktskap med andra tryck inom gruppen.

Här bör inskjutas en fråga just om mönsterteckningen. Närmast var det väl formskärarna vid fabrikerna som kommo att bestämma detaljteckningen. Vid den Lammska fabriken fanns en formskärare, som hette Wilhelm Cornelius Wiegand, även kallad Weijgardt, Wikandt eller Wijkandt — det utländska namnet har efter vanan vållat huvudbry. Han var gesäll hos Levi A. M. Lamm år 1805 och sedan formskärare där men var ej kvar längre

än t. o. m. 1808, varefter han tycks ha överflyttat till Rockows kattunfabrik. I stället kom en formskärargesäll vid namn Johan Sundberg till Lamms. Man behöver väl knappast tvivla på att det är Wiegand, som har skurit formarna eller stockarna, som man vanligen kallar dem, till trycken på tröjorna, även om han fått skisser eller färdiga mönster att rita efter eller kalkera. Hela denna fråga om mönstergivningen över huvud taget är ju ännu långt ifrån penetrerad. Att tröjornas mönster äro utländska är säkert. Man får väl antaga att Lammarna haft dem med från Tyskland och kanske från Danmark. Att nya mönster helt i stil med dessa ritades på fabriken är ju naturligt.

Till typen på den signerade tröjans mönster ansluter sig flera schalar och kläden. Ett par exempel i Nordiska museet är ett kläde från Nås i Dalarna (inv. 93 504), och ett annat från Bergsjö i Hälsingland (inv. 1308), bild 3 och 4. Dessa och åtskilliga andra ha de karakteristiska kotte- eller lob-formade detaljer som tröjan har. Andra tryck anknyta på annat sätt i detaljer, som finnas hos dessa direkt till tröjan anknutna tryck men ej hos tröjan, t. ex. grova avsågade grenar, ekblad, ekollon, tofs- eller trattlika stora blommor såsom på Bergsjöklädet osv. När man en gång fått upp ögonen för detaljernas betydelse, får man fram en hel kedja av samhörande tryck, alla i mycket stora och kraftiga mönster. Till gruppen hör t. ex. ett vackert förkläde — säkert gjort av en duk — från Ovanåker, bild 19, med mörkbrun bottenfärg och tryckt i gult-beige-rosa. Det skall enligt ett brev 1934 från herr Nils Olander, Norr-Edsbyn, ha köpts på Knåda marknad omkring 1825—1830. "Möjligt är att det var någon västgöte som sålde, eller eventuellt kunde det även varit en jämte." Om det är så sent, har väl någon annan än Wiegand skurit stockarna. Liknande jätteblad som på detta förkläde finnas på flera tryck i gruppen. — Ett så kallat slängplagg, mycket olikt detta förkläde men med starka anknytningar till andra mönster inom gruppen, har kommit till museet från Offerdals socken i Jämtland (inv. 2382), bild 5. Det ägdes enligt museikatalogen av en gumma, som levde ännu 1873 och som uppgives ha burit det till sin ungmsdräkt 1783. Hon skulle då stått brud nittio år tidigare, vilket förefaller osannolikt. Troligen var väl årtalet 1783 hennes fö-

Bild 19. Förkläde från Ovanåker i Hälsingland. Privat ägo. — Foto Elvén, Edsbyn.

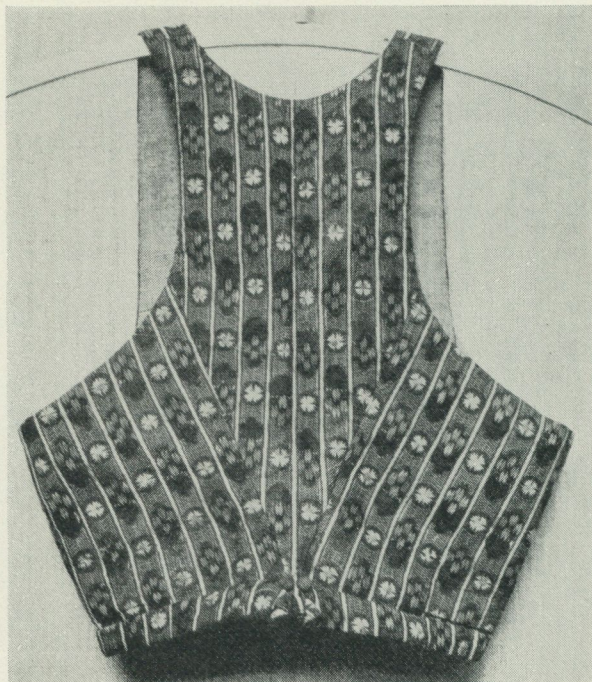
delseår och hon kan då burit ungmorsdräkten omkring tjugo år därefter, några år in på 1800-talet.

Några av dessa kläden och schaletter ha storblommig spegel, andra en mycket finmönstrad av små strödda kronlika eller sammanhängande nätlika detaljer. Ett sådant kläde, som även till bården mycket liknar tryck som böra föras till Lamms fabrik, ses på en av Hilleströms gummor, en månglerska i Josef Sachs' samling. Målningen är av Gerda Cederblom daterad till omkring 1795. Hur pass troget Hilleström avbildat schaletten, vet man ju inte, men nog kan man tycka att det är eget att han målat av ett just då eller högst fyra år senare tryckt halskläde. Kanske tavlan kan dateras efter detta?

Flera av schaletterna från Lamm ha rutig spegel, bild 10. Detta är ganska ovanligt vid denna tid. Men just ett antal av de "ryska" tröjorna äro rutmönstrade och till färg och sort, tryck och botten-tyg fast hophörande med den Lammska gruppen. Rutningar av denna art förekommo ibland på franska dukar från 1700-talets senare del, t. ex. på en från J.-R. Wetter et C:ie i Orange, daterad 1761. Tryckarens namn tyder på tyskt, elssassiskt eller schweiziskt ursprung. Tyskar och fransmän lärde av varandra och knyckte både mönster och i synnerhet idéer från varandra. — Att t r y c k a rutigt är ju egentligen mot naturen hos tygtrycket, men sammanhänger väl med den förtjusning man kände inför nya tekniska landvinningar inom detta hantverk.

Sju eller åtta av tröjorna ha varianter av en mönstertyp, som är mycket vanlig i allmogens dräktskick vid ungefär samma tid som de gjordes. Mönstren äro randiga med rikt varierade mönster kant i kant utan öppen botten emellan och med livlig färgväxling även där man stundom hållit sig inom den grå-gulockra grundfärgskalan. Utan undantag förekomma bland ränderna varianter av chinéimitation, ibland därjämte förenklade rankor, blom- eller bladmotiv, snedstreckade ränder, pärlrader, smala snedgaller och krusränder i rik variation, bild 10—12. För jämförelse kan här visas ett livstykke från Refsund i Jämtland, bild 20, och en kofta i Kalmar museum (inv. 8905), bild 13. Alla tryck av denna rikt varierade och mycket vanliga typ, som säkert var i bruk flera årtionden, behöva ju ej vara från Lamm, utan trycktes kanske också på andra fabriker. Mönstertypen förekommer även i enkla utformning och enformigare randningar. Man har också hos flera provinstryckerier sökt åstadkomma liknande saker, ofta av rätt primitivt slag, där verkstäderna bara haft utrustning för enkla direkttryck. Många hundra bevarade stockar och små tryckstämplar vittna om hur omtyckt mönstertypen var. — Även på Sickla trycktes randmönster i direkttryck av typer som något erinra om sorten och kanske äro influerade från denna modertikel. Sicklatrycken äro dock luftigare och glesare med en kvardröjande gustaviansk fläkt.

Ett av koftmönstren i denna randtyp skiljer sig ganska mycket från de andra genom att ytan samtidigt är uppdelad i snedrutor:

*Bild 20. Livstykke från Revsund i Jämtland. Privat ägo.
— Foto L. Björkqvist, Östersund.*

blad, vermicellmönstrade fläckar och tudelade romber, bild 14. Trycket är alldeles säkert från samma verkstad som de övriga, men mönstret tyder också på att man till denna verkstad med tämligen stor säkerhet även kan föra en del andra tyger med dubbeldiagonal rutindelning, våg- och bladrutmönstring, bild 15 och 16, för att ta bara ett par exempel som skulle kunna mångfaldigas.

Till slut verkar det som om även några enkla musch- och kaffe-bönsmonster, som förekomma på vissa tröjor, skulle kunna vara från Lamm. Man kan fortfarande känna igen verkstaden på färgskalan, sorten osv.

Sedan finnas bland dessa natttröjor några, som skilja sig ganska mycket från de nu beskrivna. Ett mönster med fintecknade strö-

rankor och små vinlövsblad, bild 17, har flera släktingar bland i Sverige förekommande typer, särskilt på plagg från södra Norrland, där stockholmsfabrikerna i stor utsträckning hade sin marknad, bild 18. Ännu ett av koftmönstren skulle kunna vara från denna tills vidare ej kända fabrik.

Några av tröjorna äro gjorda av betydligt finare grundmaterial och ha ett tryck, som inte på något sätt är närbesläktat med den stora Lammska gruppen och som förefaller vara tryckt med vals eller kopparplåt, ej med stock som de andra. Man får väl nästan antaga att det här är fråga om utländska saker, och åtminstone torde bottenytgen vara importerade.

En kattunfabrik, som med kopparplåtar ville trycka fina engelska sitser, begärde privilegier i Stockholm. Det var Josef Marcus, bror till kattuntryckaren i Norrköping Jakob Marcus, och hans kompanjon Levin Isak, som skulle stå för verkstaden (Valentin s. 266), men någon sådan under deras namn finnes ej upptagen i hallrättens förteckning och den måtte aldrig blivit igångsatt ehuru privilegier utfärdats 1794.

Ett par tryckta mycket finrandiga blåvita sjuktröjor finnas också bevarade bland de övriga. De äro de mest "normala" av hela uppsättningen och likna till mönstret den vanliga blårandiga kommissväven.

Till sist bör ett par ord sägas om de tryckta linnebyxor, bild 21, som inköptes till Nordiska museet jämte en tröja som är dubblett till den signerade. Båda plaggen bära kronans stämplor och ha således kommit från något arméförråd, antagligen något sjukhuspersedelförråd. Nu förekommer det verkligen ett par gånger i handlingarna från 1808 kulörta byxor, som levererats till sjukvården, se s. 76. Beställningarna på dessa byxor och på kattuntröjorna höra således ihop och gjordes samtidigt. Dessutom omtalas inga kulörta buldans- eller lärftbyxor vid andra tillfällen.

Att samma fabrik skaffade fram både byx- och tröjtygerna till den arméleverantör, som kom med de färdiga plaggen, är väl sannolikt. Man har tydligen här fått göra som när man tog emot de blommiga koftorna: man fick ta vad som fanns. Denna i starkt gulockra tryckta grova buldandsväv har säkerligen ej från början varit avsedd för beklädnadsbruk, fastän lika grov, ja ändå grövre

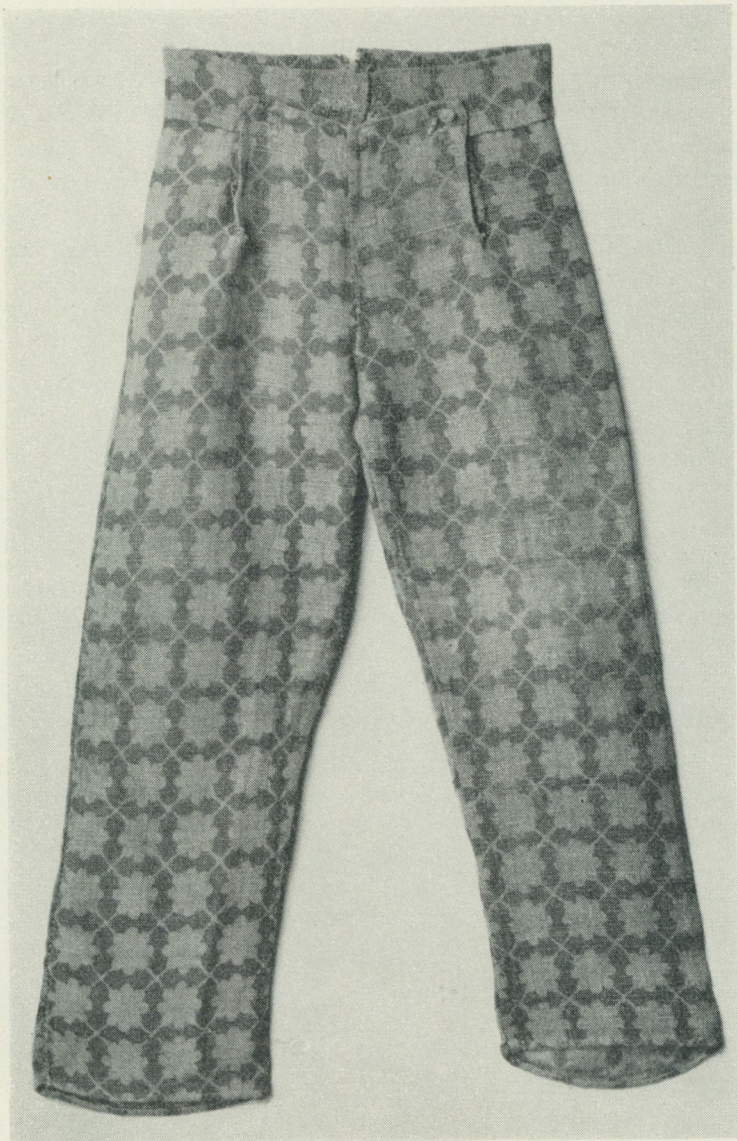

Bild 21. Byxor av trycket buldan, troligen från 1808. Nordiska museet (inv.-nr 218 280).

men otryckt väv ju kunde ingå i sjukvårdens uppsättningar. Snarast har väl väven avsetts till gångmattor. Ungefär samma mönster finns på blå botten, tryckt i svart, bland de på Rosendals slott bevarade mattlängderna. De flesta av dem (se ovan s. 81 f.) äro från Heleneborgsfabriken, som ju dock grundades långt efter det tröjkattunerna trycktes. Men det är möjligt, fastän hallrätternas handlingar icke meddela något därom, att man även på Blecktornsfabriken tryckte på buldan. Det må tilläggas att den blå-svarta mattan på Rosendal ej är signerad. Den är dock av samma sort som de stämplade mattgångarna.

Otryckta källor: Riksarkivet: Hallrättsberättelser 1790—1820. — Krigsarkivet: Krigshandlingar 1808—1809: Inkomna handlingar till K. Högkvarteret. Rapport från Gotland. Krigskollegium, Intendentsdepartementet: E. Inkomna handlingar 1808, 1809. G. Räkenskaper II och III. Räkenskaper rörande redovisning av material och rörande persedelförråd (uppbördsböcker, anordningsböcker, kontrakt, beställningslistor, persedelförråd, förslag, kontrollböcker) 1807—1820. — Armémuseum och Gotlands Fornsal: Handlingar och korrespondens rörande de ryska tröjorna. — Stockholms Stadsarkiv: Taxeringslängder 1805—1809; Mantalslängd 1810; Simonis, Rudolf: Genealogi över släkten Lamm. — Martin Lamms arkiv: Ett antal handlingar om L. A. M. och S. L. Lamm. — Brev från Nils Olander, Norr-Edsbyn 20.2. 1934, ang. förklade i Ovanåker.

Muntliga meddelanden: Löjtnant Leijon, Förrådsförvaltningen, Tingstäde; Förrådsförvaltare Rickan, Tingstäde; Landsantikvarie Greta Arwidsson, Visby; Överste Theodor Jakobsson, Armémuseum.

Tryckta källor: Böttiger, John: Rosendals slott, 2. uppl. Stockholm 1951. — Cederblom, Gerda: Per Hilleström II, (pl. 41), Stockholm 1929. — Clouzot, Henri: Histoire de la manufacture de jouy et de la toile imprimée en France, Paris et Bruxelles 1928. — Steffen, Richard: Gotland under det ryska herraväldet 1808. Visby 1942. — Svenska Män och Kvinnor, artiklar Lamm. — Sveriges krig 1808 och 1809, utg. af Generalstabens Krigshistoriska afdelning, del 4. Stockholm 1905. — Valentin, Hugo: Judarnas historia i Sverige. Stockholm 1924. — Dens.: Urkunder till judarnas historia i Sverige. Stockholm 1924.